

Osmanlıya Karşı Ayrılıkçı Hareketten Batıya Karşı

Bağımsızlık Ve Hâkimiyet Mücadelesine Arap Düşünce

Hareketine Genel Bir Bakış

Mustafa BIYIKLI*

Öz

19. Yüzyıla kadar asırlar süren Türk-Arap ittifakı, birlikteliği ve barışı, Batıya yönelik fetihler açısından önemli bir destek olarak kendini göstermişti. Özellikle Osmanlı Devleti'nin, Arap dünyasını idaresi altına alarak oluşturduğu Türk-Arap birliği, Osmanlı'nın Batıya yönelik fetihlerini daha da kolaylaştırmış ve hızlandırmıştı. Ancak 19. Yüzyıla girerken Batının ekonomik ve teknik üstünlüğü ele geçirmesinin yanı sıra 19. Yüzyılda yayın ve iletişim vasıtalarının gelişmesi, bu vasıtalarla Batıda ortaya çıkan kavmiyetçilik fikirleri, hürriyet ve demokrasi anlayışının Osmanlı idari ve toplum yapısını olumsuz etkilemesi, istenmeyen sonuçları da beraberinde getirdi. Bu süreçte din ve örf birinci derecede etkili oldu. Batılı devletlerin Osmanlı himayesindeki azınlıklara yönelik himaye politikaları ve propagandaları, Osmanlı azınlıklarının öncelikle özerklik ve bağımsızlık isteklerini kamçılıdı. Bu politikalar ve propagandalar öncelikle ve özellikle Osmanlı idaresinde yaşayan Hıristiyan unsurlar üzerinde etkili oldu. Sırpların ve Yunanlıların milliyetçilik hareketleri ve bağımsızlık istekleri Osmanlıyı zor durumlarda bırakmakla beraber özellikle Arap milliyetçilik hareketleri ve bağımsızlık istekleri Osmanlı açısından şaşırtıcı oldu.

19. Yüzyılın sonlarına doğru her ne kadar Osmanlı idaresi bir Türk-Arap birlikteliğini ayakta tutmaya çalışsa da öncelikle Suriye, Lübnan ve Mısır'da yoğun bulunan Hıristiyan Arap aydınlarının ve yazarlarının Batının da teşvik ve etkisiyle Arap milliyetçiliği ve ayrılıkçılığı fikirlerini filizlendirmeleri, Osmanlı idaresine karşı organize hareketleri tahrik etmeleri Osmanlı'nın parçalanma sürecini hızlandırdı. Batılı devletlerin destek ve vaatlerine kanan Müslüman ve Gayrimüslim ayrılıkçı grupların birlikte hareket etmeleri, özellikle Batılı devletlerin çıkarlarına hizmet etti. Osmanlı Devletinin parçalanması sonucu özellikle Araplar, kendilerine verilen sözlerin yerine getirilmediğine şahit oldular ve işgalci Batı devletlerinin manda idaresi altına düşerek hürriyet ve bağımsızlık mücadelesine giriştiler.

Bu durum, özellikle Araplar açısından tarihi bir tecrübe oldu. Türk-Arap birlikteliğinin getirdikleri ve götürdükleri üzerine yapılan tartışmalar ve araştırmalar, günümüze değin devam etti. Bu çalışmada, 19. Yüzyılda Osmanlıya karşı oluşan Arap ayrılıkçı hareketlerinin başlaması, gelişmesi ve Osmanlıya etkilerinin yanı sıra; I. Dünya Savaşı sonucu beklemedikleri bir şekilde Batı işgalci devletlerinin manda idaresine düşen Arapların, bu sefer Batıya karşı verdikleri Bağımsızlık ve hakimiyet mücadelesi genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Bununla beraber, yakın geçmişten çıkarılabilecek tarihi dersler ve tecrübelerle, Türk-Arap ilişkilerinin geleceğine yönelik düşünceler ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Milliyetçiliği, Ayrılıkçı hareketler, Arap bağımsızlık mücadelesi, Türk-Arap ilişkileri.

* Yrd.Doç.Dr. *Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye*

An Overview Of The Arap Thought Action From Separatist Action Against The Ottomans To The Struggle Of Independence And Sovereignty Against The West

Abstract The Turkish-Arabic alliance, union and peace have shown itself as an important support in terms of the conquests against West. Especially, the Turkish-Arabic unity which was established by Ottomans through getting Arabs under administration has facilitated and accelerated the Ottoman conquests against west.

But besides the fact that the West has gotten the economic and technical superiority, the development in communication and publication means and the negative effect of nationalism, independence and democracy understanding, which has occurred in West as a result of these means, on the Ottoman administration and society structure has brought about some unwanted results. In that process the religion and customs has been primarily effective. The protection politics and propaganda of the Western countries intended for the minority groups living in Ottoman Empire has accelerated these minorities' desire for freedom and autonomy.

These politics and propogandas have been effective firstly on the Christian elements living in Ottoman Empire.

Although the nationalist movements and desire for independence of the Serbians and Greeks have caused some problems for Ottomans, especially the nationalist movements and the desire of independence of Arabs have been astonishing for Ottomans. Although the Ottoman government has fought for keeping up a Turkish-Arabic unity in 19th century, as a result of the fact that Christian-Arab intellectuals which are living intensively in Syria, Lebanon and Egypt have generated, with the encouragement of West, the Arabic nationalism and separation ideas and provoked the organized separation movements the fragmentation process of Ottomans has been accelerated.

The Muslim and non- Muslim separatist groups which has been deceived by the support and the promises of the Western countries have acted together and this has served the interest of the western countries. After the collapse of Ottoman State, especially the Arabs has observed that the promises were not being fulfilled and started to fight for independence and freedom under the mandate of Western countries.

This has been a historic experience especially for Arabs. The works and discussions on the gains and losses of Turkish-Arabic solidarity has been continues up to this time.

Keywords: Arab nationalism, Separatist actions, the Arab struggle for independence, the Turkish-Arab Relations.

1. Giriş

Tarihte asırlar boyu devam eden Türk-Arap ittifakı ve birlikteliği, pek çok faydaların yanı sıra hem Türklerin Avrupa fetihlerini hızlandırdı ve hem de Arapların başta güvenlik ve huzur içerisinde yaşamalarına önemli katkılarda bulundu.

Özellikle Osmanlının idare siyaseti ve çeşitli etnik ve dini unsurlara karşı yaklaşım ve anlayışı onun uzun ömürlü ve huzurlu bir devlet olmasını sağlayan etkenlerden biri oldu. Osmanlı Devleti'ne bağlı ve onun hâkimiyeti altındaki Kuzey Afrika ülkeleri, Mısır, Lübnan, Suriye, Irak ve Hicaz, ayrı ayrı zamanlarda dar veya geniş manada muhtariyet statüsüne tabi tutuldular. Lübnan, Suriye ve Mısır gibi vilayetlere tayin edilen valilerin tutum ve taktirine göre de bu muhtariyet sınırları daralıp genişletildi. Osmanlı halifeleri Mekke ve Medine güzergâhında Hâdimü'l-Haremeyn(Mekke ve Medine'nin hizmetçisi) rolünde kaldılar. Bu durumda, Hicaz Şerifleri tam bir idari muhtariyete sahip olabildiler. Yani Osmanlıların Ortadoğu vilayetleri, iç idarelerinde serbest ve bazen de yerli idarecilerin inisiyatifine bırakılmak suretiyle yönetildiler¹.

Osmanlı Devleti, sömürgeci devletlerin bir "Şark Meselesi" üreterek kendi planları ve emelleri doğrultusunda ısrarla istedikleri reform ve batılılaştırma hareketiyle müesseselerini tam anlamıyla ıslah etmeye çalıştı. Halkını çok yönlü eğitip, tam ve bir bütün olarak millî his, irade ve menfaatleri çerçevesinde ıslah ve kontrol edemediği için, müesseselerini istediği şekilde ıslah edemedi. Yine basın ve yayın vasıtalarının gelişmesiyle kendi çözülmesi ve dağılmasında önemli rol oynayan, bilinçli olarak Osmanlı ülkesine taşınan, 19. yüzyıl öncesi Osmanlı Devleti'nde devlet ve halk arasındaki adalet ve itaat anlayışı çerçevesinde refah ve huzur içinde yaşayan halkın kafasında mevcut olmayıp dışarıdan gönderilen veya ithal edilen, "materyalizm", "poziti-

¹ Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar)*, İstanbul 1969, s. 252.

vizm" "kapitalizm", "sosyalizm", "liberalizm", "komünizm", "anarşizm", "Marksizm² gibi ideolojilere; özellikle batı bakış açısı ve düşüncesinden gelen ırkçılık manasında milliyetçilik(nation=kavmiyetçilik) düşüncesine; bir dini ayrılıkçılık hareketi olan ve İngilizlerin telkin ve etkisiyle Arabistan'da doğan ve gelişen "Vahhabilik" anlayışına ve diğer ayrılıkçı fikir- lere ve bunların meydana getirdiği kavram karmaşasına uzun vadede engel olamadı. Bununla beraber Osmanlı Milleti kendi millî yenileşmesi ve ilerlemesine değil ama tarihî örfü, gelenekleri ve inancı dolayısıyla şekli ve ahlakî bir batılılaşmayı da kabullenemedi. Bu ortamda meydana gelen ikilik ve kültürel, ideolojik çekişmeler ve çatışmalarla devlet çöküş süreci- ne girdi.

Önce kendilerini denizlerin hâkimi ve Ortadoğu'nun hamisi sayan ve bu nüfuzu kimseye kaptırmak istemeyen İngiltere, Ortadoğu ve Hindistan yolu üzerindeki sömürgeci- lik çıkarları için bir tehdit saydığı ve bu coğrafyada İslam milletleri birliğini sağlayan Müslüman dayanışmasını bozmak, İslam dinini tasfiye etmek, "İslam Birliği" ve "Türk-Arap birliği"ni engellemek ve onları mezhep ayrılı- ğına sürükleyerek birbirinden uzak tutucu fikir, duygu ve kını telkin etmek için Türklerin umumiyetle kabul ettiği Sünniliğe karşı Necd bölgesinde 18. yüzyılda "Vahhabilik" hareketi- ni³, Osmanlının çözülüş ve çöküş zamanında

² Kavramların detayı ve etkileri için bkz.: Fahir H.Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara, Ankara Üniv. Siy. Bil. Fak. Yay., 1964, s.35; Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika*, Ankara, 1978, s.316-318; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasî Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 4. Bsk., İstanbul, İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yay., 1980, s.488; Max Beer, *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi*, Terc.: Zühtü Uray, C. I, İstanbul, Kitapçılık Ticaret Limitet Şirketi Yay.,1965, s.13; Cezmi Eraslan, "Marksizm veya Panlavizm- Temmuz 1918 Sivil Savaşının Başlangıcında Milli- yetçi Tatar Komünistleri ve Rus Bolşevikleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 14, İstanbul 1994, s.147-160 (Alexandre Bennigsen'den Tercüme).

³ Necd bölgesinde Vahhabilik hareketinin Osmanlı- ya karşı hazırlanışı ile ilgili bkz.: Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'ya Karşı Arap-İngiliz Tezgahı", *Tarih ve*

da "Arap hilafeti", "Arap milliyetçiliği" fikir ve faaliyetlerini başlattı, geliştirdi ve bunlarda da önemli bir başarı sağladı.

1830'larda liberal ve milliyetçi hareketler her yanda birden kendini göstermeye başladı. Ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri buhran içinde olan Osmanlı Devleti'nin idaresinden bir çok eyaletler kopmaya başladı⁴. "Şark Meselesi" ve Şark siyaseti çerçevesinde Batı, gelişen hadiseleri lehine çevirmeye çalıştı. Bir yandan milliyetçilik fikirlerini yaymaya diğer yandan da Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanlar üzerinde nüfuzunu artırmaya çalıştılar. Müslüman cepheye Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye, Lübnan ve Mısır'da geniş tesirler doğuran kültür hareketini hazırladığı zemin üzerinden⁵ Arap dünyasını eğitim, siyasi ve iktisadi tahakküm altına alan batılı büyük devletler, Suriye'de Beyrut'ta misyoner okullarını açtılar⁶. Bu okulların işlediği Arap milliyetçiliği fikri ilk defa Hıristiyan Araplar arasında kabul gördü. Bunlar da Lübnan'da Maruniler arasından, yine misyoner okullarında laik, liberal olarak yetiştirilen Hıristiyan Araplardı. Bunlar ya şahsi menfaat için ya da özellikle Fransa'ya yaranmak ve menfaatlenmek için Arap milliyetçiliği ve Hıristiyanlık propagandası yaptılar. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın da tahrik ettiği 1831 Şam vak'ası⁷ ve vaka sonrası Osmanlı'nın bir Müslüman paşası olarak isyan etmesi sonucu Mısır Meselesi'ni bahane eden Batı, Arap dünyasında Osmanlı aleyhtarı yoğun bir propaganda ve eğitim faaliyeti başlattı.

Medeniyet, S.30, Ağustos-Eylül 1996, s.46-50; Zeke-riya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Doğuşu*, Ankara, T.T.K. Yay., 1998.

⁴ Louis Dallot, *Siyasi Tarih (Terc. Oktay Akbal)*, İstanbul 1966, s. 15.

⁵ Tuğ, a.g.e., s. 253.

⁶ Mustafa Halidi-Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm (Terc. Osman Şeker-ci)*, İstanbul 1968, s. 105., *Mesela Osmanlı Devletinde ilk kız okulu 1830 yılında Beyrut'ta açılan okuldur* (a.g.y.).

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Humayun, Nr. 21148-A, 21153-C, Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi, C.2, İstanbul 1290, s. 202., Geniş bilgi için bkz.: Mustafa Bıyıklı, "Şam Vak'ası(1831) ve Sonuçları", Türkler, C.12, s.730-740.*

Osmanlı ıslahat hareketlerini, hep kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiren ve bu vesileyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışarak azınlıklar ve ayrılıkçılar lehine kullanan batılı devletler, keşfettikleri bu siyaseti, Hıristiyan Arapları ve azınlıkları kullanarak milliyetçilik, özerklik fikri ve devlet vaatleriyle İslam dünyasını, meşruiyetin kabul görmeyeceği bir ayrılık, sunî düşmanlık ve maceraya sürüklediler.

1.1. Ayrılıkçı Arap Düşüncesinin Ortaya Çıkışı

Osmanlılar Şam, Halep, Musul ve Bağdat gibi imtiyazlı saydığı bölgeleri birbirinden ayrı ufak eyaletler şeklinde huzur ve sükûn içerisinde asırlar boyu yönettiler.

Batıda revaç bulan milliyetçilik fikri, Suriye, Lübnan ve Mısır'da kurulmuş okullar vasıtasıyla Arap ülkelerinde yayıldı. Aralarında Müslüman Araplar olduğu kadar Gayri Müslim Arapların da bulunduğu milliyetçilik fikirlerinden etkilenen Arap milliyetçileri çalışmalarını daha ziyade Paris, Londra, New York gibi merkezlere taşımışlardı. O sırada subaylarla sivillerden oluşan aydın bir azınlık tarafından temsil olunan bu yeni hareket üyeleri, çoğunlukla Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nden ve Kahire'deki El-Ezher'den yetişmiş kimselerdi. Bu milliyetçilerin gizli bir cemiyet halinde ilk olarak 1880'lerde Suriye'de faaliyete geçtiği görülür. Esas kurucular, Suriye Protestan Koleji'nde okumuş Hıristiyan Araplardı. Bunlar arasında Müslüman ve Dürzileri de görmek mümkündür. Bu gizli teşekkülün yaydığı fikirler şunlardı: 1- Suriye'de Arapçanın resmi dil olarak tanınması, 2- Basında her türlü sansürün kaldırılması, 3- Yerli halkın ancak mahalli hizmetlerde istihdam edilmesi. 4- Suriye-Lübnan birliğinin gerçekleşmesi. 5- Bir mahalli hükümet oluşturulması. 1883'te Osmanlı Hükümetinin takibi sonucu bu gizli teşekkül üyeleri, Mısır'a yerleşmiş bulunan İngiliz idarecilerinin himayesine sığındılar. Takip edilen Arap milliyetçiler, faaliyetlerini 1908'e kadar Kahire ve Lübnan gibi şehirlerde devam ettirmişler ve buralarda

gazete, kitap gibi yayın organlarıyla fikirlerini yaymaya çalışmışlardır⁸.

Arap milliyetçiliğini uyandırmak için çalışan ilk kimseler Batıdan himaye gören Arap Hıristiyanlar arasından çıkmıştı. Lübnan, Arap milliyetçiliğinin ilk ortaya çıktığı yerdi. Arap milliyetçiliği hareketinin öncülerinin büyük bir kısmı Lübnanlı Hıristiyanlardı. Fikir babaları, Lübnanlı bir Marunî olan ve daha sonra Marunîlikten ayrılarak Protestan olan⁹ Butros El-Bustani¹⁰ ve İbrahim Yazıcı idi¹¹. Ayrıca Arap milliyetçiliğini canlandırmaya çalışan Hıristiyanlar arasında Faris Şidyak, Nakkaş, Corci Zeydan¹² gibi önemli isimler de vardı. Bunların yanı sıra modern Arap devleti düşünceleriyle önemli rol oynayan Tahtavî ve Hayreddin Tunusî gibi Müslümanların da önemi büyüktü¹³. Şam'da, Arap kültür ve edebiyatı Müslümanlarla Hıristiyanları birbirine yaklaştıran şeydi. Nasif Yazıcı, Nevfel Nevfel, Selim Nevfel, Mihail Şühade, Sem'an Kulhun, George Feyad, Reslan Dımaşki'ler, Arap milliyetçilik ve kültür hareketinin temelini oluşturmuşlardır¹⁴.

Bustanî ve çevresindekiler, 1875'de gizli bir cemiyet kurarak, Beyrut'ta gizli pro-

⁸ A.g.e., s. 260.

⁹ Clement Huart, *Arap ve İslam Edebiyatı* (Terc.Cemal Sezgin), Ankara, (tarihsiz), s. 388.

¹⁰ Butros El-Bustani: 1819'da doğmuş, 1 Mayıs 1883'te ölmüştür. Beyrut'taki Amerikan konsoloslğunun tercümanlığını yapmıştır. Arap dili ve edebiyatı üzerine çalışmalar yaparak eserler yazmıştır. Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçilmiştir (Huart, a.g.e., s. 388), Bustani'nin ayrıca Amerikan Protestan Mezhebi ile sıkı ilişkileri vardı. Dr. Smith ve Dr. Von Dyke gibi Amerikan misyonerleri ile işbirliği yaparak Tevrat'ın Arapça tercümesini yaptı. Kurduđu Cinan, Cennet (1870-1886), ve Cüneyne adlı gazetelerle Arap milliyetçiliğini yaymaya çalıştı. Zekeriya Kurşun, *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992 s. 28.

¹¹ İbrahim Yazıcı, babası ile birlikte Amerikan İncil'i Yayma Cemiyeti ile yardımlaşarak Tevrat'ı Arapça'ya tercüme etmişlerdir. Kurşun, a.g.e., s. 29.

¹² Corci Zeydan, Suriye Hıristiyanlarıdır. Tarihi romanlarıyla tanınmıştır. 1892'de kurulan El-Hilal aylık bilim ve edebiyat dergisini yönetmiş, batı düşüncesini genelleştirmeye çalışmıştır. Huart, a.g.e., s. 395,409.

¹³ Zekeriya Kurşun, *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 29.

¹⁴ Hamid İnalet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri* (Terc.Hicabi Kırlangıç), İstanbul 1991, s. 33.

pagandalar yapmışlardı. Bu propagandalarda, Suriye halkını, Osmanlı Devletine karşı birlikte hareket etmeye ve Lübnan ile birlikte bağımsız bir idare altında toplanmaya çağırılmışlardı. Bu cemiyetin "Arap Milletinin Beyannamesi" adı altında 1880'de yayınladığı beyanname ile Müslüman ve Gayrimüslim Arapların, Türklere karşı ayaklanmalarını istemişlerdi¹⁵.

Suriye'de bunlar olup biterken Mısır'da da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ve onun etkisinde devam edenlerin yenileşme ve ayrılıkçılık düşüncelerinin etkisiyle önemli çalışmalar yapıldı. Batı öğretimi yapan okullarda önemli çeviri hareketleri başladı¹⁶. Misyonerlerin yardımıyla Mısır, Suriye ve Lübnan'da basın yayın faaliyetleri hızla gelişti. 20 Kasım 1928'de Kahire'de, resmi yayın organı olarak Vakayii el-Mısriyye adında ilk Türkçe ve Arapça haftalık bir gazete yayımlanmaya başlandı¹⁷. Misyoner okullarından yetişen Hıristiyan Araplar basın yayın faaliyetlerinde oldukça başarılı idi. Müslüman Araplar ise basın yayında ağırlığını ancak 1874-1890 yıllarında hissettirebildiler¹⁸.

Lübnan'da modern ve yeni bir siyasi düşüncenin gelişmesi, Avrupa'nın buraya nüfuzu ve hâkimiyeti sonucunda meydana geldi¹⁹. Hıristiyan tüccarlar Avrupalıların himayesi altına girdiler ve böylece Müslümanlar üzerine bir baskı elde ettiler²⁰.

XIX. yy.'ın ortalarına doğru himayeci Avrupa güçleri, Ortadoğu ve bilhassa Lübnan'daki güvenliğin teminatçısı şeklinde hareket etti-

¹⁵ Kurşun, a.g.e., s. 28.

¹⁶ Huart, a.g.e., s. 393.

¹⁷ 1831 yılında Reinaud: "Bu kuruluşun bugüne kadar İslam ülkelerinde başka bir benzeri yoktur" demiştir. Huart, a.g.e.,s. 408.

¹⁸ 1874'te Beyrut Müslümanları Semerat el-Funun adlı haftalık bir gazete çıkardılar. Müslümanların, Şeyh Muhammed Mazi tarafından politika ile ilgili el-Muayyed adındaki gazete çıkarılınca kadar bir gazeteleri yoktu (1890). Bu gazete İslam dünyasında Fas'tan Hindistan'a kadar yayıldı. Huart, a.g.e., s. 410.

¹⁹ Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları(1838-1914), Milli Kültür, Ankara Haziran-1980, s. 25.

²⁰ Halil İnalçık, "Tarihi Perspektif İçinde Arap-Türk İlişkileri" (Terc.Oktay Özel), 19 Mayıs Ün. Eğt. Fak. Dergisi, S. 3, Samsun, Aralık-1988, s. 213.

ler²¹. Fakat bu sırada Maruni kilisesindeki değişmeler sebebiyle Lübnan, iç savaşın eşiğine gelmişti. Lübnan'da nüfusun büyük bir kısmını Katolik olan Maruniler, geri kalanını ise Dürzi, Mütevali, Nusayri, İsmaili ve Rum-Katolik grupları oluşturmaktaydı. Roma'daki Papa'ya bağlı bulunan Maruniler, 12 piskoposluğa ayrılmışlardı. Bu 12 piskopos, kendi patriklerini seçmekte, Papa ve Osmanlı hükümeti de seçimi tasdik etmekteydi²². XVIII. yy.'ın ortasına kadar kilise, piskopos ve rahipleri tayin eden toprak sahibi Marunilerin kontrolü altındaydı. Reformistler, kilise okulu kurdular ve kilisenin yönettiği Marunî bir hükümet oluşturmak için misyonerler vasıtasıyla propagandaya başladılar²³. Marunî hareketi, Dürzilerle gittikçe artan bir gerilime sebep oldu. Dürzilerle Marunilerin arası bir daha düzelmemek üzere bozuldu. 1838-1845 yılları arasında Dürzi-Maruni savaşları meydana geldi²⁴. 1858 senesinde Marunilerin, tekrar toprak sahiplerine karşı ayaklanmasını, 1859-1860'da Dürzi ve Müslümanların, Marunilere saldırması takip etti²⁵.

Misyonerlerin faaliyetlerinden şüphelenen Osmanlı Devleti, misyonerleri kontrol altına aldı. Osmanlı Devleti, bilhassa İngiliz kültürünün arkasına saklanan Protestan misyonerlerinden şüpheleniyordu. Cizvit misyonerleri ise Fransız siyasetine hizmet ediyordu. Batı devletlerinin emel ve faaliyetleri Arap yarımadasına yayılması üzerine, Osmanlı Devleti, misyonerlerin Arap ülkelerine girmelerini engelleme yolunda mücadele etti²⁶.

1.2. Batı ve Azınlık Yanlısı Osmanlı Reformlarına Tepki Hareketleri

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Gayrimüslim azınlıklar lehine getirdiği reformlar, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla Batı'nın, İslam şer'i ve zimmi hukukuna müdahale et-

mesi, şer'i hükümlerin hakkıyla uygulanamaması manasına geliyordu. Bunda batılı devletlerin maksadı, Hıristiyanları alçaklık psikolojisinden kurtarmak, en azından onlarla Müslümanları eşit hale getirmek, daha sonra yeni haklarla üstünlük sağlamaktı. Nihai arzuları ise azınlıkları etkin unsur haline getirmek, onları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak ve bu konuya engel teşkil eden İslam milletler hukuku kaidelerini terk ettirmektir²⁷.

Hukuki reformlarla Osmanlı Devleti uyguladığı hukuk ve ideali çerçevesinden dışarı çıkartılmaya zorlandı. Böylece Osmanlı Devleti şer'i hukuk çerçevesinden, kırmızı çizgilerinden dışarı çıkmış olacaktı.

Bundan sonra Batılı devletler, kendilerine göre Müslümanları üstün tutan, Hıristiyan ve Yahudileri, hâkim Müslüman sınıfın altında gösteren bütün şer'i hükümlere müdahale etmeye devam ettiler. II. Abdülhamit'e ilan ettirilen Meşrutiyet rejimi ve 1876 Kanuni Esasi, vatandaşlık anlayışını, "Müslim, zimmi ve müste'men" vasıflarından sıyrarak, Osmanlı Devleti'nde bulunan herkesi eşit şekilde Osmanlı saydı. İslam devletine tabi Gayrimüslimlerden alınan "cizye"nin adı "bedel-i askerî" olarak değiştirildi²⁸. "Mürted" yani dinden çıkma kavramı gibi birçok şer'i hususlara müdahale edildi.

Suriye'de 1860 senesinden önce Şam eşrafı, devlette dini görevlerde bulunan ve tüccar, esnaf ve Osmanlı subayları tarafından destek gören ve vakıfları kontrol eden âlimler idi. Eşrafın durumu Tanzimat reformlarıyla tehlikeye girdi. Şam âlimleri Suriye'deki geleneksel yapıyı muhafaza etmek için reformlara karşı geldiler ve mücadele ettiler²⁹.

Reformların zemini hazırladığı Lübnan'daki topluluklar savaşına Avrupa güçleri müdahale ettiler ve Osmanlı Devleti'ni Hıristiyan üstünlüğünü tasdik eden 1861 nizamnamesini ilan etmeye zorladılar ve Lübnan, Av-

²¹ R. Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, C.XLIX, Sayı:195, Ankara 1985, s. 652.

²² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 127.

²³ Halidi-Ferruh, a.g.e., s. 171,172.

²⁴ Eryılmaz, a.g.e., s. 131,132.

²⁵ İnayet, a.g.e., s. 258.

²⁶ A.g.e., s. 144.

²⁷ Ahmet Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor-3*, İstanbul 1990, s. 124.

²⁸ A.g.e., s. 125.

²⁹ David Dean Commings, *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri* (Terc.Selahaddin Ayaz), İstanbul 1993, s.22.

rupa güçlerinin himayesinde imtiyazlı bir eyalet oldu³⁰.

1880'de' reformların etkisiyle Arap milliyetçileri ilk defa bir beyanname neşredererek düşünce ve taleplerini dile getirdiler.

Avrupa'nın bölgedeki ticari ve siyasi etkisini ve teşebbüslerini eğitim faaliyetleri takip etti. 1886'da Amerikan desteğiyle Suriye Protestan Koleji kuruldu. Nasif Yazıcı, Butros Bustani gibi ilk edebiyat yazarları olan eğitilmiş Hıristiyan Araplar, Batı edebiyatı ve kültürünün etkisinde kaldılar.

Meşrutiyetin ilanı ve 1876 anayasasından sonra ortaya çıkan gizli mahalli milliyetçilerden ayrı olarak yurt dışında da bazı faaliyetler yürütülmeye başlandı. Bunlardan en önemlisi, 1906 yılında Paris'te bulunan Araplar tarafından kurulan "El-Arabiyyetü'l-Fetat" adındaki teşekküldü. Bu teşekkül tarafından yayınlanan manifestoda: Osmanlı Türklerinin Arapları parçalamak suretiyle idare ettikleri ve Arapların Osmanlılardan ayrılarak müstakil bir devlet kurmaları lazım geldiği ve bu Arap devletinin Arapların tabii coğrafi sınırlar içinde, yani, Suriye ve Irak'ı içine alacak şekilde Süveyş'e, diğer yandan Akdeniz sahillerinden Umman Denizine kadar uzanan sahada kurulacağı, liberal ve monarşi esaslara dayanan bir Arap Sultanının işbaşında bulunacağı..., Medine ve Mekke dahil Hicaz bölgesinin tamamen müstakil bir devlet olacağı ve bu devletin başkanının Halife sıfatıyla işbaşında bulunacağı ifade ediliyordu. Ayrıca beyan edilen hususlar arasında Osmanlı hükümetinin devriliş meşruti bir idarenin getirilmesi de vardı. Ancak bu hareketler, daha ziyade Batı tesirinde kalan Arap aydınları arasında yaygın kalmış olup, halka mal olmamış cereyanlar şeklinde gelişti. Halk, kabileler, Abdülhamid'in ortaya attığı İslam Birliği görüşlerine bağlı olarak yaşamayı düşünmeye devam etti ve muhtariyet veya istiklal taleplerine pek ilgi göstermedi³¹.

XIX. Yüzyılın sonundaki Türk aleyhtarlığı ve Arapların Türklerden üstün olduğu düşüncesi yönünde siyasi bir karmaşa ortaya çıktı. Arapların Müslümanların liderliğini

Türklerden almaları gerektiğini ilk yazan, Şeyh Safiuddin Erdebili ve Şah İsmail sülalesinden olan aynı zamanda 1890'larda Ermeni davalarıyla alakası olduğu şüphesiyle takibata alınan XIX. yüzyılın Arap aydını yazar Kevakibi idi. 1899'da Mısır'da faaliyetlerine başladı. 14 Temmuz 1902'de Kahire'de ölen Kevakibi, İslam ülkelerini gezerek Mısır Hidivi II.Abbas'ın Sünni Müslümanların halifesi olarak seçilmesinin gerekliliğini savundu. bir bildiriye imza topladı. Arapların başkanlığında bir İslam uyanışı tezini savundu³².

Bu faaliyetlerden haberdar olan II. Abdülhamid, iktidarda bulunduğu sırada İslam Birliği siyaseti güderek gizli, aleni, yurt içinde ve yurt dışında yoğunlaşan Arap milliyetçilik hareketleri ile mücadele etti³³. XIX. yy. sonlarında Suriye, Lübnan ve Mısır aydınları eliyle kuvvet kazanan Arap milliyetçiliği karşısında İslam Birliği tezini desteklemek suretiyle kendi iktidarı boyunca muvaffak oldu³⁴.

1908 yılında iktidardan indirilene kadar Abdülhamid'in uyguladığı İslam Birliği tezi, Hicaz Demiryolu projesinin gerçekleşmesi, Arap memurlarına devlet idaresinde her kademedede görev yapma imkânlarını vermesi sonucu Kevakibi (1849-1903)'nin öncülüğünü yaptığı bu rakip tez tutunamamıştır³⁵.

II.Abdülhamid'in, devleti bir arada tutmak için uyguladığı başarılı politika ve Avrupa kökenli milliyetçilik fikirlerinin Arap vilayetlerine tutunamaması sebebiyle Türk aleyhtar hareketler, Arap vilayetlerinde çok yavaş gelişmiştir³⁶.

Arap milliyetçiliği, Avrupa'nın yerli Hıristiyanlara sağladığı ticari üstünlüğe Müslümanların gösterdiği tepki, ayrıca Muhammed Abduh ile onun taraftarlarının Suriye'de ve Mısır'da ayrılıkçı faaliyette bulunmaları ve Abdülhamid'in tahtından indirilmesi yönünde faaliyet göstermeleri sebebiyle Şam Müslüman

³² *İnayet, a.g.e., s. 181-183.*

³³ *Tuğ, a.g.e., s. 260. Siyasi babası II.Abdülhamid olarak bilinen Panislamizm hareketinin, ilmi ve nazari yönden babası olarak da Tunuslu Hayreddin Paşa ve Cemaleddin Afgani'yi zikretmek gerekir.*

³⁴ *Tuğ, a.g.e., s. 259.*

³⁵ *Tuğ, a.g.e., s. 263.*

³⁶ *Peter Mansfield, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası, Sander yay., İstanbul, s. 30.*

³⁰ *A.g.e., s. 287.*

³¹ *Tuğ, a.g.e., s. 264.*

ileri gelenleri arasında da yer tutmaya başladı³⁷.

Aslında Şam bölgesinde Osmanlıların yaptıkları şey, ümmet mefhumu ve millet sistemi çerçevesinde bütün Arap ülkeleri ahalisini kendi lisanları ve kültürleriyle baş başa bırakmak olmuştu.³⁸ Özellikle Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan "Millet Sistemi"³⁹ ile din, dil, ırk ve renk ayırımı yapılmaksızın ve Türk unsurunu millet sistemi gereği olarak diğerleri arasında üstün tutmaksızın Cihanşümül Devlet olma iddia ve teşebbüsleri Osmanlı Devleti'nde hakim olmuştu⁴⁰. Vakıfların Türkler tarafından kontrolü, yerli yöneticilerin görevlerden alınması ve laikleşme, Türk yönetimine karşı gösterilen muhalefetin bir ifadesi olarak Arap milliyetçiliğinin benimsenmesine sebep oldu.

1.3. 31 Mart Vak'ası'nın Etkileri

Osmanlı devleti üzerinde gizli paylaşım ve rekabet halinde olan batı devletlerinin hazırladığı zemin, etki ve tahrikiyle meydana geldiği anlaşılan 29 yıl aradan sonra, 24 Temmuz 1908'de yeniden ilânı ve akabinde yönetime karşı yapılmış olan ayaklanma (13 Nisan 1909) diğer tabiri ile 31 Mart Vakası, gerek Türk tarihinde ve gerekse Arap tarihinde büyük bir olay olarak tarihteki gizemli yerini aldı. Bu olay devlet politikasında da büyük bir tesir meydana getirdi⁴¹. Türk siyasi hayatında önemli bir dönüm noktasını teşkil etti. Bu olayla ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara gelmesiyle, Türk hanedanlık tarihine resmen

olmasa da hükmen ve fiilen son verilmiş oldu. Bu olaylardan sonra hanedan ikinci plana itilmiş, sadece şeklen var olmuşlardır. Bu şekli hükümdarlık fazla devam etmemiş ve nitekim Kasım 1922'de de saltanat resmen kaldırılmıştır.

31 Mart İhtilali'nin tesirlerinden biri de, bu olayla Türkiye'de resmen bir zihniyet değişikliğine gidilmesidir. Bu zihniyet değişikliği daha çok dine bakış açısı ve kültürel yaklaşımlarda ortaya çıkmıştır. Pozitivizmin ve materyalizm ön plana çıkmıştır. Sonuçta, Hıristiyan azınlıklarda ve liberal kesimde bir üstünlük rahatlığı başlarken, Müslümanlarda bir eziklik ve dışlanmışlık başlamış oldu. Bundan Arap halkı da oldukça etkilendi.

Misyonerler, Osmanlı devleti gibi bir devletin tarihinde bu örneği az olan hadiseyi, misyonerlik hareketinin bir başarısı olarak gördüler. Hanry Harris Jessup, Osmanlı Devleti'ndeki bu büyük olaya işaret ederek şöyle demiştir: "Tabii olarak karşımıza çıkacak hadise şudur: bu büyük inkılap, Osmanlı İmparatorluğu'nun dini üzerinde nasıl bir tesir yapacak?". Jessup, bu soruya yine kendisi cevap veriyor: "Bu hareket Protestanlığa ait kitapların basılmasına yardımcı olacak ve Osmanlı adamı din değiştirmede artık serbest kalacaktır". Gerçekten de Osmanlı Anayasası'nun ilanı doğrudan doğruya Hıristiyanlaştırma faaliyetine büyük imkânlar ve kolaylıklar sağlamıştı⁴².

Tanzimat ve Islahat Fermanları, zaten Araplar üzerinde menfi bir tesir bırakmıştı. 1908 "İlan-ı Hürriyet" ve 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Arap milliyetçilik hareketlerinde de yeni gelişmeler yaşandı.

31 Mart Vakası'nı müteakip, Arap milliyetçilerini sinesinde toplayan cemiyetlerden ve Osmanlı ordusunun ileri gelen Arap subaylarından biri olan Aziz Ali El-Mısırî tarafından kurulan ve Arap subaylara dayanan gizli El-Ahd teşekkülü, El-İhyâu'l-Arabiyyü'l-Osmani, El-Kahtaniyye ve El-İha cemiyetleri, Osmanlı Devleti'nin, ABD gibi adem-i merkeziyetçi Federal bir devlet şeklinde yeniden teşkilatlandırılmasını savunuyorlardı. El-Kahtaniyye ise Türk-Arap Birliği tezini vurguluyordu⁴³.

³⁷ *Commins, a.g.e., s. 224.*

³⁸ *Tuğ, a.g.e., s. 251.*

³⁹ *Toynbee adlı müverrihten Hassan Saab; H.Saab'ın "The Arab Federalists.,(Djambatan 1958, s.101-102) eserinden de Salih Tuğ söz konusu eserinde şu nakli yapmaktadır: "Fatih Sultan Mehmet'in ortaya attığı millet sistemi ile idare, devrimizdeki çok milliyet çağında en geçerli ve kabili tatbik bir sistemdir". Bu "millet sistemi"ne dayalı bir anayasa ise Toynbee'ye göre, müstakbel bir dünya devleti için, bugünkü Birleşik Amerika Devletleri Anayasası ile beraber nazarı itibara alınması gerekli bir sistem ve anlayıştır. Keza aynı "millet sistemi" için daha fazla bilgi için bkz.: Albert Hourani, *Minorities in the Arab World, London 1947, s. 20-21, G.E. Kirk, Middle East, London 1955, s. 18 ve 99.**

⁴⁰ *Tuğ, a.g.e., s.249.*

⁴¹ *Halidi-Ferruh, a.g.e., s. 60.*

⁴² *Halidi-Ferruh, a.g.e., s. 60.*

⁴³ *Tuğ, a.g.e., s. 269.*

Ancak bunu gerçekleştirme imkânlarının kalmadığı anlaşıldıktan ve dünya savaşına girilmesinden sonra Türk-Arap bütünlüğü yerine diğer Arap milliyetçileriyle birlikte sadece Arap birliği lehine tek taraflı çalışmayı uygun bulmuşlardı⁴⁴.

Bu esnada Türk-Arap birliği, dostluğu, kardeşliği de basında işleniyordu. Samizade Süreyya, Teâruf-i Müslimin mecmuasında bir makalesinde: "Ne Araplar Türksüz ve ne de Türkler Arapsız yaşayabilirler. Biz Müslümanlar, yeryüzünde ancak ittihat sayesinde hayatımızı devam ettirebiliriz. Araplarla Türklerin arasında bir nefretleşme olmayıp, yalnız bir yanlış anlaşılmanın varlığına ihtimal verebilirim. Yoksa Türkler Araplara hürmet ederler ve Araplar da Türkleri severler. Her ne kadar ırkçılık, milliyetçilik taassubu var ise de müte-deyyin bulunduğumuz din-i celil-i İslam, bizleri bir noktada birleştiriyor. Mevcudiyetine ihtimal verdiğimiz kötü anlayış ve yaklaşım ise bazı alçak adamların garaz ve şahsi menfaatlerinin sağlanması için bu iki millet arasına attıkları bazı yalan yanlış şeylerden ibarettir" diyerek buna önemli bir misal veriyor: "Geçen sene (1909/1910) memur giriş işlemlerinde eski Araplardan birisi Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek kendisinin bir yere tayinini istirham ederse de kendisi Nezaretçe bilindiğinden isteği kabul olunmaz, fitne ve fesadı huy edinmiş olan bu şahıs, alçakça, Suriye'ye dönüşünde zavallı ahaliye der ki: Dahiliye Nezareti'nde memurların isimlerinin yanı başına (ayn) harfi yazılı. Benim ismimi sordukları vakit defterde ismimin yanında (ayn) harfini görürü görmez, 'sana memuriyet yok' dediler. Sual sorduğumda, 'sen Arapsın Araplara bundan sonra memuriyet verilmeyecektir' dediler. İşte Türkleri görüyorsunuz ya! Bunlar böyle adamlardır, Arapları sevmezler... Görüyorsunuz ya, fesat ve nifak, nasıl ve ne suretle meydana geliyor. Tabi hikâyeyi, ahali cahil olması hasebiyle sahih bir vakia olarak kabul ediyorlar ve Türklerle karşı bir sevgisizlik meydana geliyor. İşte asıl fesat kaynağı, yalnız şahsi menfaat için iki kavm-i necip arasına tefrika düşürmeye çalışan bu gibi alçak, rezil adam-

lardır. Yoksa Araplar Türkleri ve Türkler de Arapları severler çünkü din kardeşidirler"⁴⁵.

Hem Türkler ve hem de Arapların bu ve benzeri pek çok olumsuz kışkırtma ve propagandaların etkisinde kalarak birbirlerinden ayrıldıkları tarihi bir gerçektir.

1.4. İttihat ve Terakki Hükümeti'ne Karşı ve Ayrılmacı Arap Hareketi

1913'ten sonra Enver Paşa, Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Paşa, Osmanlı Devleti içinde Araplara federal bir yapı oluşturmak taraftarı idiler. Cemal Paşa, Hüseyin Cahit, Dr.Nazım Bey ve Ahmet Rıza gibi kişiler, Arapları Türkleştirmenin uygun olacağını savunuyorlardı. Talat Paşa ve çevresi ise Araplarla adem-i merkezîyet esasını üzerine anlaşmanın uygun olacağını istiyorlardı. Maalesef bu isteklerden hiçbiri gerçekleşmemiş ve asırlarca süren Türk-Arap dostluğu nefrete dönüşmüştür⁴⁶.

Mekke Şerifi Hüseyin, 1915'te Suriye ve Arabistan'da Osmanlı yönetimine karşı Arap isyanını desteklemek için İngilizlerle gizli görüşmelere başladı. Şerif Hüseyin, İngilizlerin desteğiyle bir Arap devletinin kralı olmayı hesaplamaktaydı. Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri Sir Henry MacMahon, 1915'te bir mektupta, İngilizlerin, bağımsız bir Arap devletini tanıyabileceğini açıkladı⁴⁷.

Kasım 1915'te Beyrut eski başkonsolosu François Georges Picot, aynı zamanda bir Arap uzmanı olan Albay Sir Mark Sykes'la bir görüşme yaptı. İki Ortadoğu uzmanı karşılıklı olarak Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz havzasındaki topraklarının paylaşılması konusunda bazı teklifler ileri sürdüler. Bunlar, sonradan Mayıs 1916'da "Sykes-Picot anlaşması" olarak kabul edildi. 29 Nisan 1916'da Kut'ül Ammare Kuşatması sonrası İngilizlerin Osmanlı 6. Ordusu karşısında uğradığı büyük bozgunundan 17 gün sonra 16 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere ve Fransa arasında gerçekleşen

⁴⁴ Tuğ, a.g.e., s. 270.

⁴⁵ Samizade Süreyya, "Suriye Ahvali Hakkında" Teâruf-i Müslimîn, C. 2, Sayı. 27, İstanbul 1328, s. 48.

⁴⁶ Kurşun, a.g.e., s. 153.

⁴⁷ Mansfield, a.g.e., s. 56.

ve Türkiye'nin Ortadoğu topraklarının paylaşılmasını öngören gizli Sykes-Picot anlaşmasıyla Ortadoğu'da Arapların yoğun olduğu toprakları, iki manda yönetimine ve nüfuz alanına böldüler. Buna göre, iki Arap devleti kurulacaktı. Şam civarında kurulacak olan devlet, Fransız korumasına, Bağdat'tan Akabe'ye kadar olan alandaki ise, İngiliz korumasına verilecekti. Ancak bu anlaşma Şerif Hüseyin'e verilen sözlerle uyumlu değildi⁴⁸.

Araplar arasındaki milliyetçilik hareketi, Cemal Paşa'yı endişelendirdi. İtilaf devletleriyle işbirliğinde buldukları gerekçesiyle, 27 Mayıs 1916'da Şam'a bağlı Aliye kasabasında bir harp divanı kurdurarak, Suriye ve Lübnan'ın en büyük ailelerine mensup⁴⁹ Emirü'l-Ömer El-Cezayir, Şefik El-Müeyyed, Şükrü El-Asali, Abdülhamid El-Zehravi gibi kimseleri idam ettirince Mekke Emiri Şerif Hüseyin yayınladığı bir beyanname ile İttihat ve Terakki'nin zalim olduğunu ve idam edilen bu kişilerin haksız yere öldürüldüklerini ilan ederek halkı isyana teşvik etti. Cemal Paşa'nın, Padişah'ın izni alınmadan bu kişileri idam ettirmesi iç huzursuzluk meydana getirdi. Bu arada Şerif Hüseyin ikinci bir beyanname ile İttihat ve Terakki mensuplarına destek vermeyi İslamiyet namına zararlı telakki ettiğini, Enver, Talat ve Cemal Paşaların sebep oldukları iç huzursuzluğu gidermek için artık hükümete isyanın dini bir vecibe olduğunu ilan etti. Bu ilanlar sebebiyle Suriye'de İngiliz taarruzu başladığı zaman, Türk askeri kötü bir duruma düştü ve Araplardan yardım yerine zorluk görüldü. Arap ayrılıkçılığına ve düşmanla işbirliğine gerekçe olarak da İttihat ve Terakki mensuplarının sorumsuzca hareketleri ve kendi komitelerine itaatkâr görünmeyen etnik grup ve unsurlara yönelik tutum, tavır, tazyikler sayılmıştır⁵⁰.

Batılı işbirlikçilerin vaatleri hariç tutulursa, Cemal Paşa'nın siyasi yaklaşımları, Araplara karşı tutumu, İttihat ve Terakki'nin

Arapları üzücü faaliyetleri, Arap ileri gelenlerinin İngilizlerle işbirliğine yönelişinin sebeplerinden birkaçıydı⁵¹.

Hâşimîlerin başı ve Hz. Peygamber'in 37. torunu olan Mekke Şerifi Hüseyin, gerçekte Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyankâr değildi. Muhafazakâr ve yaşı geçmiş bir insandı. Esasen, Hicaz'a Batılılaşmış bir Osmanlı valisinin gelmesinden endişeye düşmüştü. Onun, Osmanlı'nın ortadan kaldırılmasına dair bir niyeti yoktu. Ancak kendisine büyük saygı gösteren Kitchener ve İngiltere, Şerif Hüseyin'in İttihat ve Terakki'ye karşı olan bakışını ve pozisyonunu iyi kullandı⁵².

İngilizlerin yardımıyla Araplar, Şam bölgesini ele geçirdiler. Hüseyin'in oğlu Faysal İngiliz himayesinde kendisini Şam valisi ilan etti⁵³.

Sykes-Picot antlaşmasına dayanarak, müttefikler bu bölgede 4 manda devlet kurdu. Fransa, Lübnan ve Suriye'nin kontrolünü ele geçirdi ve Faysal'ı Şam'dan çıkardılar. İngiltere ise Irak ve Filistin'i kontrolü altına aldı⁵⁴.

Öte yandan İtilaf Devletleri, 1917'de, Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulması için Yahudilere de söz verdiler⁵⁵.

1922'de, bölgede bu beşinci devleti kurdurmak için Filistin'i ikiye böldüler ve Ürdün ortaya çıktı. Yeni manda devletçikler, Milletler Cemiyeti mandası olarak meşru bir zemine oturtulmaya çalışıldı. Bu şartlar altında İngiltere ve Fransa Arap devletlerini oluşturdu. Bunların sınırlarını tespit ettiler, merkezi birer rejim oluşturdu ve geleceğe, etnik, siyasi, kültürel, ekonomik ve dini olarak bölünmüş, problemlili, huzursuz bir bölge miras bıraktılar⁵⁶.

1.5. Ayrılıkçı, İsyancı ve Milliyetçi Araplar Manda Devrinde

⁴⁸ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üçyüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi (Terc.Belkis Çorakçı Dışbudak)*, İstanbul, 1993, s. 262.

⁴⁹ Metin Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler*, İstanbul 1994, s. 248.

⁵⁰ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959, s. 647.

⁵¹ Kuran, a.g.e., s. 644.

⁵² Palmer, a.g.e., s. 260.

⁵³ Mansfield, a.g.e., s. 56.

⁵⁴ Mansfield, a.g.e., s. 69.

⁵⁵ David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922 (Terc.Mehmet Harmancı)*, İstanbul 1993, s.284.

⁵⁶ Fromkin, a.g.e., s. 568.

I. Dünya Savaşı sonucu parçalanmış ve dağılan Osmanlı Devleti'nin Arap tobaasının yaşadığı topraklar İngiltere ve Fransa tarafından paylaşıldı. Bu topraklarda BM'nin onayıyla manda devletleri kuruldu ve Bölge Araplarının manda dönemi başladı. Arapların Manda döneminde her bir Arap ülkesi, Fransa ve İngiltere'nin nüfuzu ve mandası altında, yerli ileri gelenlerle işbirliği içinde bulunan bir gücün kontrolünde idi. Irak'ta kral Faysal'ın idaresindeki ileri gelenler, subaylar, toprak zenginleri ve aşiret reisleri ve siyaset adamlarından oluşturmaktaydı. Suriye'de ileri gelenler, toprak zenginleri, iş adamları ve cemaat önderlerinden oluşmaktaydı. Ürdün'de, hükümete, Emir'in saraydaki adamları ve aşiret reisleri hâkimdi. Lübnan'da, toprak zenginleri ve cemaat liderleri yönetimdeydi. Filistin'de ise Arap aşiret reisleri ve dini öncüler sözcü konumundaydı⁵⁷.

Meslek okullarından mezun kişilerin laik temayülleri, Hıristiyan Arap milliyetçi işbirlikçilerin etkisi, saltanat ve hilafetin ilgası, Yeni Türkiye'de olduğu gibi Arap milliyetçiliğinin de laikleşmesine sebep oldu⁵⁸.

Manda devrinde Arap milliyetçiliği ve Müslüman kimliği her bir devlet için Fransız ve İngilizlerden bağımsızlık mücadelesinde itici bir milli güç haline geldi⁵⁹. Arap gençleri, milli reform, manda aleyhtarlığı ve Arap milleti adına devletin kontrolünü ele geçirme mücadelesine giriştiler. Fakat Fransızlar ve İngilizler ülkedeki dini ve etnik bölünmelerin arttırılması için gerekli ve gerekçeli zemini oluşturdular. 1930'lardan itibaren milliyetçi aydınlar ile genç subaylar, Batıda yetişmiş aydın ve politikacılar karşı karşıya geldiler. Bu genç nesil, 1930'larda Baas Partisi'ni kurdu. Baas Partisi'nin kurucuları Paris'te eğitimlerini tamamlamış, Arap Birliği ve sosyal adalet fikirlerine sahip, mandacılığa düşman, sosyalist bir politika izleyen öğretmen Mişel Eflak ve Selahattin Bitar'dı⁶⁰. Bunlar, II. Dünya Savaşı'nda Fransızların yenilgisinden sonra 1947'de ba-

ğımsız bir Suriye kurulabildiler. Ancak bunu askeri darbeler takip etti⁶¹. Eflak ve Bitar tarafından kurulan Baas Partisi, ileriki yıllarda Alevi, İsmailî ve Hıristiyan azınlıklar üzerine şekillendi. Parti kadroları, ülkenin kurum ve organizasyonlarını ele geçirdi⁶².

İngilizler, Irak'ı 1917 senesinde ele geçirdikten sonra manda idaresiyle yönetmeğe başladılar. 1920 senesinde torak zenginleri, mezhep ve cemaat önderleri ile aşiret reislerinin karşı mücadelesi sonucu İngilizlerin manda idaresindeki yönetime dâhil oldular. İngilizler ise I. Dünya Savaşı'ndaki yararlılıklarından dolayı bir krallık kurulmasında Kral Faysal'a destek oldular⁶³.

1922'de bir İngiliz-İrak anlaşması yapıldı. Bu antlaşma ile mali, adli, askeri ve dış işlerinin kontrolü İngilizlere verildi⁶⁴. 1930'da yeni bir anlaşma ile Irak resmen bağımsız bir devlet oldu. Ne var ki İngilizler dışişleri ve askeriyeyi kontrollerinde tutmaya devam ettiler. Bu süreçte Irak, krallık olarak toprak zenginleri, ulema, Şii mezhep öncüleri, aşiret reisleri ile İstanbul'da eğitim görmüş subaylar ve Bağdat'ta yetişmiş subaylardan oluşmuş bir koalisyon tarafından yönetilmeye devam etti⁶⁵.

1936-1941 arasında askeri darbeler biribirini takip etti. II. Dünya Harbi, ülkede Alman ve İngiliz nüfuz mücadelesine sahne oldu. Bu durum, İngiliz taraftarları ile Alman taraftarları arasında büyük bir mücadeleyi beraberinde getirdi. 1941'de Alman yanlısı Raşid el-Geylani Alman menfaatleri doğrultusunda hükümeti ele geçirdi. Bunun üzerine İngiliz askerleri ülkeyi işgal ettiler. 1958 yılına kadar kral, toprak zenginleri ve sermayedarlarla beraber devleti idare etti. Ordu, çoğalan işsizlerin muhalefetiyle karşı karşıya geldi. 1958'de bir darbeyle krallığa son verildi⁶⁶.

Ürdün, Irak'ın da ötesinde tamamen İngilizlerin eseri idi. Hiçbir tarihi geçmişi, ge-

⁵⁷ Tuğ, a.g.e., s. 285,286.

⁵⁸ K.Krüger, *Kemalist Türkiye ve Ortadoğu*, (Terc.Nihal Önal), 1981, s. 25,26.

⁵⁹ İneyet, a.g.e., s. 283.

⁶⁰ Peter Mansfield, *Mısır İhtilali ve Nasır*, (Terc. Ergün Tuncalı), İstanbul 1967, s. 52.

⁶¹ Jacqueline Beaujeu-Garnier, *Ortadoğu Ekonomisi*, (Terc.Ahmet Angın), İstanbul 1967, s.58.

⁶² R.Hrair Dökmeciyan, *Arap Dünyasında Köktençilik*, (Terc.Muhammed Karahanoğlu), İstanbul 1992, s. 126.

⁶³ Tuğ, s. 286.

⁶⁴ Fromkin, a.g.e., s. 564.

⁶⁵ Mansfield, a.g.e., s. 98,99.

⁶⁶ Tuğ, a.g.e., s. 302.

leneği olmayan, yeni devletlerin en gayri tabii olanı idi. Esas niyet, Filistin üzerinde bu devleti kurmaktı. 1922 senesinde İngilizler, Faysal'ın kardeşi Emir Abdullah'ın yeni bir devlet kurmasına göz yumdular⁶⁷. Böylece Haşimi ailesi, katkılarından dolayı ödüllendirilmekteydi. 1946 senesinde Ürdün bağımsız bir devlet oldu. Fakat 1948 antlaşması, İngiliz üstlerinin ilgasını sağladı. Arap-İsrail savaşları neticesinde 1948-1950 yılları arasında Ürdün, Filistin'in bir kısmını içerisine aldığı Ürdün Krallığı şeklinde yeniden organize edildi⁶⁸.

Bu sürede Ürdün, Kral, İngiliz subayları, Filistinli Arap subaylar, Çerkez saray mensupları ve dini liderler tarafından yönetildi. Irak'takinin aksine Ürdün'de kabile şeflerinin etkisi hızla azaltıldı. Başka yerlerde olduğu gibi, Ürdün'de eğitim görmüş orta tabaka yönetici aydına karşı muhalefette bulundular. Ordu devlete sadık kalırken, muhalefet, münevver ve Filistinliler etrafında toplandı⁶⁹.

Lübnan, Suriye gibi bir Fransız eseri idi. Önceleri Lübnan, bir Fransız yüksek komiseri tarafından yönetilmekteydi. Fakat 1926 senesinde yeni anayasa siyasi gücü belli başlı dini cemaatler arasında bölüştürdü. Buna göre bir devlet başkanı bir kabine ile 6/5 oranında Hıristiyan ve Müslümanlar arasında bölüşülen senato ve milletvekillerinden oluşan ikili parlamento sisteminden oluşan bir yapılanma olacaktı. Anlaşmak suretiyle başkan daima Maruni, Başbakan bir Sünni ve parlamento başkanı da bir Şii olacaktı. Dışişleri Hıristiyanlara aitti. Ordu Müslüman ve Dürzi yardımcıları olan bir Maruni'nin başkanlığında oluşacaktı. Manda devrinde cemaat liderleri iki siyasi partiye bağlandılar. Milli grup genelde Maruni Hıristiyan idi. Anayasal grup ise Suriye ile yakın bağların oluşturulması taraftarıydı. 1943 senesinde Lübnan'daki gruplar, Hıristiyan ve Müslümanların daha geniş içte işbirliği oluşturmak için ister Arap olsun ister Fransız, dış siyasi bağları göz ardı etmeye anlaştıkları milli bir pakt ortaya koyabildiler. Böylece 1945 senesinde bağımsız bir devlet oluşturmak için müsait zemin oluşturmuş oldular. Devlet, aralarındaki güç dengesinin muhafazasını

temin etti⁷⁰. 1947 -1958 seneleri arası Lübnan, bir seri koalisyon hükümetleri tarafından yönetildi.

1.6. Arap Birliği, Bağımsızlık ve Hâkimiyet Mücadeleleri

Arap âleminde bir Arap birliği hareketinin oluşması için bütün tabii şartlar oluşturulmuştu. Araplar birbirlerine dil, din, ırk, kültür ve coğrafi olarak yakındı. Ancak aralarında siyasi, askeri ve ekonomik bağlar güçlü değildi⁷¹. Her biri ayrı olarak siyasi ve ekonomik mücadele veriyordu. Bu mücadele, Batının nüfuz ve baskı alanı olan Suriye, Irak ve Mısır bölgesinde çetrefilli gelişmelerle devam etti. II. Dünya Harbini takip eden yıllarda, bağımsızlık mücadeleleri sonucu merkezi Ortadoğu bölgesi Arapları bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ne var ki bu bağımsızlıklar yeni Arap devletlerini ortaya çıkaran siyasi, kültürel, ekonomik ve ideolojik krizlere sebep oldu. Her bir devlette eski nesiller ile yeni nesiler arasında yeni devleti ele geçirmek için çetin bir mücadele meydana geldi. Bu mücadele, 1948 Filistin-İsrail savaşı, Batı desteğindeki Yahudilerin başarıları ve İsrail Devleti'nin kurulmasıyla karmaşık bir hale dönüştü. II. Dünya Harbi'ni müteakip Soğuk Savaşın meydana çıkması, dünya güçlerinin siyasi manevraları ve milli Arap birliği hareketiyle daha da karmaşık bir hal aldı.

Esasen Arap birliği hareketinin kökleri, I.Dünya harbi öncesi Arap milliyetçiliği düşüncesi ve Faysal'ın kısa ve zamansız bir şekilde Şam'da Arap krallığı kurma teşebbüslerine kadar uzanır. Birlik düşüncesi, önce Suriye ve Lübnan'da ortaya atıldı. Çünkü Şam'ın Arap tarihinde özel bir yeri vardı. Batı nüfuzu sahasına giren ve Hıristiyan Arap nüfusunun yoğun bulunduğu Suriye ve Lübnan'ın XIX. yüzyılın sonlarındaki sosyal ve kültürel durumu, Arap milliyetçiliği ve Arap birliği düşüncesinin gelişmesi için uygun bir ortam hazırlamıştı⁷². Arap Milliyetçiliği ve birliği

⁶⁷ A.g.e., s. 304.

⁶⁸ Mansfield, a.g.e., s. 115,116.

⁶⁹ Tuğ, a.g.e., s. 307 / Mansfield, a.g.e., s. 140.

⁷⁰ Tuğ, a.g.e., s. 288.

⁷¹ Cezmi Eraslan, II.Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992, s. 23.

⁷² İnayet, a.g.e., s. 257.

yolundaki Arap hareketinin öncülüğünü, Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na kadar, edebiyatçılar, yazarlar ve şairler yaptı. Suriye ve Lübnan'daki Hıristiyan Araplar, Tanzimat'tan başlayarak milliyetçilik ve birlik hareketinin yayılmasına destek verdiler. Fransa nüfuzu altına giren Lübnan'ın 1861 yılında özerkliğini ilan etmesinden I. Dünya Savaşı'na kadar süren bu özerklik esnasında Hıristiyan Araplar, Lübnan'ı Osmanlı Devleti'ne karşı Batı kültürünün tutunma alanı, ayrılıkçaların ve milliyetçilerin kalesi durumuna getirmişti. Bu bölgedeki Hıristiyan Araplar, Osmanlı Devleti karşısında daha iyi mücadele edebilmek ve bunun yanında Müslüman Araplardan da daha fazla destek alabilmek için Arap milliyetçiliği ve Arap birliği sesini yükselttiler. Arap dili ve kültürü, Müslüman ve Hıristiyan Arapların ortak yönleri olduğu için, milliyetçilik ve birlik yanlısı Arap Hıristiyanlar da Arap tarihi, Arap dili ve edebiyatına çok önem verdiler ve bunu kullandılar. XX. yüzyılda Arap Milliyetçiliği ve birliği yolundaki öncülük, politikacıların eline geçti. Bu politikacılar, dünya güçlerinin rekabetlerinden yararlanmak için, halkın milli duygu ve düşüncelerini harekete geçirmek, onları örgütlemek için çalıştılar⁷³.

I. Dünya Harbi geçtikten sonra 1930'larda Filistin Arap isyanı ve hareketinin patlak vermesiyle Arap birliği düşüncesi yeniden canlandı. Milli bir hareket olarak Mısır'da İslamî canlanış başladı. Mısır, Ortadoğu Arap bölgelerinde liderliği ele geçirmek için İslam Birliği tezini kullandı. 1945'te Mısır'ın himayesinde Arap Devletleri Birliği kuruldu⁷⁴. Ne var ki Irak ve Ürdün'deki Haşimiler Mısır'ın liderlik çıkışına karşı direndiler. Çünkü onların kendilerine göre bir Arap Birliği anlayışı vardı. Arap Devletleri Birliği, 1948'de İsrail devletinin kurulmasını engelleyemediği için dağıldı. Bu birlik mücadelesi, Arap Birliği davasına dönüştü. Bu dava, 1950'lerde yeniden canlandı. Şöyle ki, İsrail'e, yabancı güçlerin baskı ve tahakkümüne, reform ve gelişmeleri engellemeye çalışan yerli gruplara karşı Mısır'da Cemal Abdunnasır, Suriye'de Baas Partisi ve yeni Arap aydınları tarafından Arap birliği adına

ortak mücadele benimsendi. Nasır örnek alınarak, hâkimiyet mücadelesi sürdürüldü⁷⁵.

II. Dünya Harbi sonrası Amerika ve Rusya, Ortadoğu bölgesinde iki rakip güç olarak ortaya çıktılar. 1955'te Amerikan yanlısı olarak siyaset güden Türkiye ve Irak, Bağdat Paktı'nı ilan ettiler. Mısır ve Suriye, Irak'ın bu adımına karşı geldiler ve Amerikan yardımını reddettiler⁷⁶. Aynı yılın Şubat ayında İsrail'in Sina'ya saldırması üzerine Mısır ve Suriye ortak güvenlik adına Rusya'yı garantör devlet olarak tercih ettiler. Nasır, emperyalizm ve Siyonizm'e karşı mücadelede Arapların öncülüğünü yaptı. Bütün Arap ülkeleri Arap Birliği doğrultusunda hareket etti. 1958'de Irak'ta askeri bir darbe ile krallık devrildi ve askeri bir rejim oluşturuldu. Suriye, Baas Partisi ve askeri rejimle şekillendi. Mısır ve Suriye'nin Rusya desteğinde Batı emperyalizmine tepki göstermesi onları sosyalist rejimleri benimsemeye sevk etti. Mısır ve Suriye ile Irak arasındaki rekabet, Arap Birliğini sekteye uğrattı⁷⁷. Arap ülkelerinin 1967'de İsrail'e karşı yaptıkları savaşta yenilgiye uğramaları, Nasır'ın öncülüğünde olan güvenin yıkılmasına sebep oldu ve Arap birliği düşüncesi siyasi cazibesini yitirdi.

1950 ve 1973 Suriye anayasalarında İslam yer almadı. 1953'te Şer'î hukuka şahıs hukukunda yer verildi. Bu dönemlerde iktidarda bulunan H.Zaim ve Albay Edip Çiçekli, laik cumhuriyetçi diktatör bir rejimi benimsediler. 1954 muhalefet hareketinden sonra Arap dünyasında ilk olarak çoğunlukla Ermeni, Kürt ve diğer azınlıklara dayanan Komünist Partisi Suriye'de açıktan ve hukuken faaliyete geçti⁷⁸.

1960'lara doğru Baas Partisi, Suriye'nin kontrolünü ele geçirdi ve Mısır'la birleşme fikrini teşvik etti⁷⁹. Parti, 1960'larda Suriye'de hâkimiyeti ele geçirdi. Lübnan ve Ürdün'de Amerikan ve İngiliz müdahalesi, muhalefeti ortadan kaldırdı ve mevcut rejimin işbaşında kalmasını sağladı⁸⁰.

⁷⁵ Tuğ, a.g.e., s. 322.

⁷⁶ Dallot, a.g.e., s. 102.

⁷⁷ Mansfield, a.g.e., s. 179.

⁷⁸ Tuğ, a.g.e., s. 292

⁷⁹ Tuğ, a.g.e., s. 292.

⁸⁰ A.g.e., s. 103. / Mansfield, Mısır... s. 47.

⁷³ İneyet, a.g.e., s. 259.

⁷⁴ Mansfield, Mısır... s. 47.

Her ne kadar Suriye’de çoğunluğu Sünni nüfus temsil etse de, 1963’te alevi subayların önde geldiği ordu, hâkimiyeti ele geçirdi ve partinin sivil liderlerini ortadan kaldırdı⁸¹.

1960’larda kontrolü ellerine geçiren Aleviler, Baas Partisi ve askeri çevrelerde önem arz etmeye başladı. Baas askeri kolları, Alevi, Dürzi ve İsmaili subaylardan oluşturuldu. Hafız Esat, 1970’te hâkimiyeti ele geçirdikten sonra devlette kendi kontrol mekanizmalarını oluşturdu⁸². Aleviler, nüfusun yüzde onunu oluşturmasına rağmen orduyu ve partiyi tamamen kontrolleri altına aldılar. Fransızlar, azınlıkları desteklemeye devam etti. Alevi olmayan subaylar ordudan atılarak yerine alevi olanlar alındı.⁸³

Hafız Esat, İslam’ı devlet dini olarak ilan etmeyi reddetti ve bununla beraber, devlet başkanının Müslüman olmasını kabul etti. 1960-70’lerde Baas Partisi güçlenmesine karşılık Sünniler muhalefet ve mücadeleci duruma düşürüldü.

Mısır’da olduğu gibi Sünniler içinden bir “İhvan” hareketi ve 1961 Suriye seçimlerinde siyasi bir parti olarak siyasi sahneye çıkan “İhvan” seçimlerden sonra siyaseti bırakıp, mücadele yolunu tercih ettiler. 1979-1981 yıllarında Suriye hükümetinin Lübnan’daki Filistinlilere karşı müdahaleci tutumu, ekonominin kötüye gitmesi, Sünnilerin siyasetteki etkisinin azalması sonucu “İhvan”, silahlı mücadeleye yöneldi. Bu mücadele, sermayedarlar, esnaf, alimler, toprak zenginleri ve Baas Partisi tarafından mağdur olmuş insanlar tarafından desteklendi. Fakat bu mücadeleler bastırıldı. “İhvan”ın etkisi ve mücadelesi ise genişleyerek arttı⁸⁴.

Irak’ta, Abdulkasım’ın liderliğinde bir grup genç subay, Arap milliyetçiliği ve reform adına Temmuz 1958’de bir darbe ile eski rejimi ortadan kaldırdı. Yeni rejim, serbest teşebbüsü teşvik etti. Abdulkasım’ın liderliği, Komünistlerin desteği ile askeri bir diktatörlüğe dönüş-

tü⁸⁵. Rejime karşı muhalefet ortaya çıktı. 1960’larda Şii ulema bir İslam devleti için “Devlet-i İslamiye”yi kurdu⁸⁶. Siyasi parti ve muhalif gruplar bastırıldı. 1963’de Abdulkasım’ın idaresi, Baas Partisi tarafından yıkıldı. Bundan sonra Irak’ta, Arap birliği ön plana çıkartılarak sosyalist bir hükümet devri başladı. 1968’te Baas Partisi prensiplerini uygulamak üzere yine bir askeri darbe ile Arap milliyetçiliği adına ve Sünnileri temsilen Ahmet Hasan el-Bekr ve Saddam Hüseyin iktidara getirildi. 1979’da “Mücahidin” kuruldu.

1981’de Irak, İran rejimini çökertmek ve Basra Körfezi’nde Irak’ın üstünlüğünü kabul ettirmek amacıyla İran’a saldırdı. Savaş, her iki ülkeye de çok pahalıya mal oldu. Irak’ta rejim orduya, petrol zenginliğine ve merkezi bir ekonomiye bağımlı bir hale geldi.

Ürdün’de 1958’de İngiltere desteğiyle muhalefet ortadan kaldırıldı⁸⁷. Askeriye ve Bürokrat desteğine dayanan Kral Hüseyin tahtta kalmaya devam etti. Ürdün, İngiltere ve Amerika’ya bağımlı olarak, muhafazakâr bir devlet olarak varlığını sürdürdü⁸⁸.

İç savaşlar ve güç dengeleriyle çalkalanan Lübnan, 1958’de mevcut durumun devamını muhafaza amaçlı Amerikan müdahalesi ile karşı karşıya kaldı. Hıristiyanların tahakkümünde olan bu statüko, 1960’larda Arap Birliği mücadelesi baskısıyla bozuldu. Çoğunluğu elde eden Müslümanlar, siyasette ve ekonomide daha fazla pay istediler. Lübnan, Filistin meselesinde de ikiye bölündü. 1975’te ülke, Falanjar, Ortodoks Marunî guruplar, bazı Şiiiler Filistinlileri destekleyenler, Canbolat ailesinin başını çektiği sosyalist Dürziler’den oluşan iç savaşta perişan oldu. Bölünmüş haldeki Lübnan’a hem Suriye ve hem de İsrail avantaj edebilmek için müdahalede bulundular. Ocak 1976’da Suriye, Lübnan’ı işgal etti. 1978 ve 1982 senelerinde de İsrail, Filistin meselesine yönelik olarak Lübnan’ın güneyini işgal etti. Ülke hep dış güçlerin müdahalelerine maruz kaldı ve yönlendirildi. Bir devlet yapısı ortaya koyamadı ve ideolojik savaşlar,

⁸¹ *Mensfield, a.g.e., s. 178.*

⁸² *Mansfield, a.g.e., s. 195.*

⁸³ *Dökmeciyan, a.g.e., s. 127.*

⁸⁴ *Dökmeciyan, a.g.e., s. 132,133.*

⁸⁵ *Mansfield, a.g.e., s. 158,159; Dallot, a.g.e., s. 103.*

⁸⁶ *Tuğ, a.g.e., s. 303.*

⁸⁷ *A.g.e., s. 309.*

⁸⁸ *Mansfield, a.g.e., s. 159*

dış müdahaleler ve Müslüman ve Gayrimüslim gruplaşmaların yoğunluğu içinde bir toplum huzuru sağlayamadı⁸⁹.

1.7. Arap-Türk İlişkilerinin Geleceğine Yönelik Düşünceler

Bu yakın tarihi hareketler ve olaylar sürecinden çok önemli dersler çıkaran, acı tecrübeler kazanan ve Batının Türklerle Arapları birbirlerinden uzak tutarak Arap pazarını paylaştığını dilendirmeye başlayan üst düzey siyasetçiler ile Arap ve Türk ileri gelenler, son 20 yılda Türk-Arap ilişkilerinin geleceğini akademik ve siyasi platformlarda tartışmaya başladılar⁹⁰. Bu tartışmalarda öne çıkan görüşlere özet olarak aşağıda yer verildi. Şöyle ki:

Türkler ve Araplar, şu veya bu sebeplerden dolayı yakın dönemde doğru veya yanlış farklı tercihler, işbirlikleri yapmışlardır ve güçlü Batı tehdidi karşısında farklı tepkilerde bulunmuşlardır. Geri kalmışlığı önleme telaşı içine giren Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri, bu sebeple kendi içinde ciddi siyasî, ideolojik, ekonomik ve fikrî sancılar yaşamıştır. Türk ve Arap tarafları bazen geri dönemeyecekleri kesin kararlar almışlardır. Farklı Avrupalı rejimleri, devlet zoruyla uygulamaya geçirerek aşırı hissî, fikrî ve ideolojik hareketlerin doğmasına sebebiyet vermişlerdir. Bu doğrultuda göz ardı edilmeyecek önemli tarihi tecrübeler yaşamışlar ve bundan da önemli dersler çıkarmışlardır.

Ortadoğu'nun iki büyük ve etkili unsuru olan, aynı zamanda bin yılı aşkın bir birlik-telik ve ittifak içinde hareket eden Araplarla Türklere, ilişkilerini gözden geçirmeleri ve

ciddiye almaları için manidar bir vazife düşmektedir.

Türk-Arap işbirlikleri, tarihî ilişkiler içerisinde mütalaa edildiği zaman, İslâm dünyasının merkezi Türkiye olmuştur. Bu da coğrafi bağdan sonra en önemli faktörü oluşturmuştur. Karşılıklı menfaatler çerçevesinde endişe veren faktör, diğer tarafı da endişeye düşürmüştür. Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada, Türk-Arap sınırları içerisinde, iki komşu millet tarafında meydana gelen istenmeyen bazı olaylar hem Türkler ve hem de Araplar için dönüm noktasını oluşturmuştur.

İki millet, İslâm tarihinin oluşumunda ve İslâm devletlerinin kurulmasında, eski ve yeni dünyada önemli sosyo-politik ve kültürel görevler üstlenmişlerdir. Türk-Arap ilişkilerini sadece coğrafi, tarihî ve politik faktörlerle sınırlamak da doğru değildir. Bunların etkisini kabul etmek gerekir ancak daha çok ekonomik ve kültürel gerçekleri ve ortak menfaatleri de dikkate almak gerekir. Ortak değerleri içine alan İstanbul-Bağdat-Şam-Hicaz-Kahire merkezleri, Ortadoğu'nun can damarları, kıtalara ve İslam dünyasına açılan kapıları olmuşlardır. Çünkü bu merkezler denizler havzasında ve kıtalar kavşağında bulunmaktadır.

Türk-Arap ilişkilerinde birlikteliğin en önemli faktörü ekonomi olarak görülmektedir. Elbette ekonomiyi politikadan ve kültürden ayırmak mümkün değildir. İki tarafın da kabullendiği bir çıkar mutabakatı sağlamak zor olmakla birlikte her konu müstakil olarak ele alındığı takdirde çözüme kavuşturulması daha kolay ve mümkündür. Bu sebeple ilk etapta üzerinde anlaşma sağlanabilecek konular ele alınmalı; zor olanlar sonraya bırakılmalıdır. Ekonomik işbirliği ile birlikte kültürel işbirliği de sağlandığı takdirde; çözümü zor gibi görünen meselelerde birleşme noktaları doğacaktır.

Türkiye'nin önündeki temel seçenekler, gerçekçi olarak ele alındığı zaman gelecek açısından en ümit verici olanı muhtemel bir Türk-Arap Ekonomik Topluluğu veya Ortadoğu Ekonomik Topluluğudur. Eğer bu ortaklık, Ortadoğu ülkelerinin tümünü kapsayacak biçimde genişletilirse, Türkiye'nin, İsrail'in rolünü dengeleyecek bir görev üstlenebilmesi mümkündür. Türkiye, ekonomik, siyasi ve teknolojik tecrübesinin yanı sıra bir İslâm ül-

⁸⁹ Daha geniş bilgi için bkz.: Davut Dursun, "Tarihten XX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Beyrut", *Tarih ve Toplum*, 13, (78), Haziran 1990, s. 49-56; Davut Dursun, "Osmanlı Toplum Yapısına Genel Bir Bakış", *İlim ve Sanat*, 22, Kasım-Aralık 1988, s.42-48.

⁹⁰ Bu akademik ve siyasi tartışma, müzakere ve istişarelerden biri, 15-18 Kasım 1993 tarihlerinde Beyrut-Lübnan'da gerçekleştirilen ve 1994'de Timaş Yayınları tarafından İstanbul'da yayınlanan farklı tartışmalar ve zengin bir içeriğe sahip olan "Türk Arap İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri" dir.

kesi olması, bu görevi kolayca üstlenebileceğini göstermektedir. Arap dünyasını kapsayan yoğun bir ekonomik işbirliği, Akdeniz Birliğinden daha geniş ve derin ekonomik imkânlar vaat etmektedir.

Türkiye, doğal kaynaklarıyla, su kaynaklarıyla, pazar potansiyeliyle, önemli coğrafi, stratejik ve jeopolitik merkezî konumuyla dikkatleri üzerine çeken bir ülke konumunda olması dolayısıyla Ortadoğu politikaları çerçevesinde Türk-Arap ilişkilerinin eskiden barış ve birlik zamanlarında olduğu gibi, geliştirilmesi ve toparlanması zaruri hale gelmiştir.

Bu çerçevede evvela, yabancı müdahalesine ve aracılığına sebebiyet vermeden Türk-Arap ilişkileri geliştirilmelidir.

Türkler ve Arapların uluslararası kurumlar ve düzenler karşısındaki tavırları ve tecrübeleri geniş bir araştırmaya tâbi tutulmalıdır. Türkler ve Araplar, birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları, iç ve dış meselelerini tam olarak bilmemektedirler. Arap tarafı, Türkleri emperyalist güçlere ve Siyonistlere yardımcı olmakla suçlamıştır. Arapları ve Türkleri birbirlerinden uzaklaştıran asıl sebepler üzerinde durulmamıştır. Bütün Batı desiselerine ve Türkiye'nin İsrail ile olan diplomatik ve stratejik ilişkilerine rağmen, Türk-Arap ilişkilerindeki kopukluğu, eski dogmatik peşin hükümlerden uzak tutarak, kendi gelecekleri ve hayatı çok yönlü çıkarları için işbirliği ve güç birliği kurmaları mümkündür.

Bütün olumsuzluklara rağmen denilebilir ki; Türk ve Arap milletleri büyük bir değişim yaşamaktadırlar. Bu değişim, Türk ve Arap dünyasının içinde bulunduğu şartlar gereği aynı derecede veya aynı karakterde olmayabilir. Zira her iki milletin kendisine has coğrafi, kültürel ve jeopolitik özellikleri mevcuttur. Bu farklı özellikleri dikkate alarak, her iki milletin menfaatlerine uygun hayırlı çözümler bulmak mümkündür.

Bu hususta Türk liderlerin izleyecekleri hegemonyacı olmayan işbirliğine yönelik politikalar, Araplar karşısında Türkiye'nin niyetlerine güveni zedelemeyecektir. Bayraktarlığını yapacağı Ortadoğu düzeni yerine Türkiye'nin ortak çıkarlar ve işbirliği ilkesine dayanması, hegemonyacı eğilimlerden uzak durması ve

uluslararası Siyonizm ve Amerikan-Batı emperyalizmine alet olmaması gerekir ki, bunlar faydalı işbirliği yolunun önündeki engelleri kaldıracaktır ve ortak ekonomik faydalar temin edilebilir. Ayrıca dinî ve tarihî bağları güçlendirecek, Türkiye'nin ve komşu Arap ülkelerinin iç güvenliğini artıracak, sabit ve dengeli ilişkiler tesis edilebilir.

Bu çerçevede Araplar ve Türkler, ortaya çıkan fırsatları iyi değerlendirmeli, iç çekişmeleri çözme yetkisini destekleyecekleri yerli güçlere havale etmeli, Ortadoğu için gerekli barışçı çözümler bu güçler tarafından üretilmeli ve ortaklaşa uygulanmalıdır.

Türk-Arap dostluk ilişkileri, her iki tarafı kazançlı çıkaracak bir deneme olduğu gibi, daha iyi ekonomik ve kültürel ilişkiler de vaat etmektedir.

Ortadoğu barış faaliyetinin kalıcı ve kesin bir zemine oturması için cumhur ve hoşgörü temeline dayanarak yani ortak akıl ve ortak düşünce zemini oluşturarak her şeyden önce bir tartışma platformu gerçekleştirmek ve bunu devam ettirmek gerekmektedir.

Devletlerarası görüşmeler programlanırken, konferanslar ve müzakereler gelenek prensibine uyularak ön şartsız olarak planlanmalı ve gündem defterleri gayet esnek ve açık tutulmalıdır. Unutulmamalıdır ki, ön şartlar koymak ve belli önceliklerde ısrar etmek, işbirliğini ve kavgaların yatıştırılmasını engelleyecektir.

Araplarla, özellikle Suriye ve Irakla Türkiye arasında bir güven bunalımı ve uçurumu mevcut olmuştur. Sonradan ortaya çıkan yeni problemlerde, kaynak paylaşımıyla ilgili ihtilaflar meydana getirmektedir. Ortak işbirliğine gidilerek, bu ihtilaf ve mücadeleler, yerini barışa bırakmalıdır.

Türkiye geniş su kaynaklarına ve fakat kısıtlı enerji imkânlarına sahiptir. Aksine Araplar, kısıtlı su kaynaklarına ve fakat geniş enerji imkânlarına sahiptir. Arap ve Türk tarafları arasında, Arapların suya, Türk tarafının da petrole olan ihtiyaçlarının bütünleşmesi için işbirliğinin artırılması gerekir.

Su ve petrol tahsisatı ve işletmesi konusunda Ortadoğu ülkeleri arasında ikili yahut

çoklu anlaşmalar olmadığı için bölgede ekonomik işbirliği sağlanamadığı gibi, geniş çapta bir güvensizlik politikası da hâkim olmuştur.

Türkiye ile Arap ülkeleri arasında pek çok alanda işbirliği mümkün iken ve bu potansiyel mevcut iken, sadece iki-üç alanda makul bir işbirliği imkânı aranmıştır. İnşaat, ticaret ve taşımacılık alanlarında olduğu gibi, teknoloji, turizm, işçi ve sermaye mübadelesi alanlarında da işbirliği mümkündür; fakat su, elektrik ve petrol kaynaklarının belli ölçüde paylaşımı daha çekici görünmektedir.

Ortadoğu'da kalıcı bir Türk-Arap işbirliği, Ortadoğu ülkeleri için hayati önem arz etmektedir. Ekonomik ve kültürel ilişkiler beklenenden daha büyük menfaatler sağlayabileceği gibi, devam eden uyuşmazlıkları ve mücadeleleri de azaltacaktır. Adil ve karşılıklı menfaate dayalı ekonomik ilişkiler, evvelce yerleşmiş bulunan zıt kanaatleri ortadan kaldıracak, ülkeleri birbirine yaklaştırarak müşterek ilgi alanları doğuracaktır.

Bu manada, ekonomik bağlar, işbirliğinin temelini oluşturacak, politik muameleler doğuracak ve bilahare bu muameleler, işbirliğini müesseseleştirerek, Türklerle Arapların mücadele yerine anlaşmayı tercih etmelerini sağlayacaktır. İrtibat bağlarının az olduğu bir bölgede, barışa götürecektir en emin yol müşterek ekonomik menfaatlerden geçecektir. Ekonomik ilişkiler, geçmiş düşmanlıklardan gelen engelleri yavaş yavaş ortadan kaldıracaktır. İki tarafın zayıf ve güçlü yönlerini hesaba katarak daha ileri ekonomik işbirliğine gitmeleri halinde, hem Araplar ve hem de Türkler bundan kazançlı çıkacaktır.

Şu temel hadiseler, Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesine hizmet etmeye devam etmiştir: 1. Arap davasına politik destek vermek. 2. Karşılıklı ilişkilerde, Arap Dünyası'ndaki muhtemel farklılıklara karşı tarafsız yahut çekimser kalmak. 3. İsrail ile ilişkileri asgaride tutmak. 4. Bütün Arap ülkeleriyle ekonomik ve teknolojik alanlarda yakın işbirliği içinde olmak.

Ortadoğu politikaları içinde Türkiye örneği, kalıcı ve etkili bir barışın ve dengenin kurulması yönünde, çoğulcu parlamenter demokrasinin bütün değerleriyle, kurallarıyla ve

müesseseleriyle yerleşmesi istikametinde bazı alternatifler ortaya koymuştur.

Ortaya çıkan gerçek şu ki; Arapların ve Türklerin önünde kendi aralarında ekonomik, siyasi ve kültürel bir güç birliği oluşturmaktan başka bir seçenek kalmadığı görülmektedir. Türklerin, Ortadoğu'yu bir asırdan fazladır kana bulayan Batıyı dengeli bir şekilde dikkate alarak ve onları kendilerine yönelik bir tehdit oluşturmayacağına ikna ederek, Ortadoğu meselesini bölge ülkeleriyle karşılıklı siyasi, stratejik, ekonomik ve kültürel işbirliği içinde çözmenin yollarını ve çarelerini araştırması ve tartışması gerektiği açık bir şekilde ortadadır.

Tarih, insanlara, toplumlara ve ülkelere geleceği tayin etmek ve tarihi hatalardan kaçınmak için sonsuz bilgiler vermekte ve tecrübeler sunmaktadır. Bu bilgileri değerlendirmek için hem tarihi iyi bilmek, hem de ileriye dönük görüşlere sahip olmak gerekir. Türkler ve Araplar, yarınlarını düşünürken ortak kültürlerini, sosyal değerlerini, yüzyıllarca beraber yaşadıklarını inkâr edemezler. Bunu yaptıkları takdirde kültür varlıklarını, millî egemenliklerini koruyacak ekonomik ve sosyal gelişmelerini sağlayacak en büyük destekten kendilerini mahrum etmiş olurlar. Türkler ve Araplar, geçmişten ders alarak karşılıklı olarak yaptıkları hataları tekrar etmeden, geleceklerini güvenlik altına almak zorundadırlar.

Türkiye ve Ortadoğu, her zaman olduğu gibi büyük devletlerin, yani Amerika Birleşik Devletleri'nin, Avrupa'nın, Sovyetlerin ve hatta Çin'in rekabet alanıdır. Bu rekabet daha da şiddetlenmektedir. Ortadoğu'ya hâkim olan ülke, dünyanın en önemli stratejik kilit noktalarına ve petrol kaynaklarına hâkim olduğu için dünyaya hükmedeceği açıktır. Ortadoğu'nun, yani Arapların ve Türklerin topluca herhangi büyük bir devletin baskısı, tehdidi, kontrolü veya hâkimiyeti altına girmeleri, onların siyasi ve kültür egemenliklerini ve sonunda da varlıklarını yok edebilir. Türkler ve Araplar birbirinden ayrı kaldıkları sürece büyük devletlerden birinin hâkimiyeti altına düşmek tehlikesindedirler. Ne Türkiye ve ne de Arap ülkeleri, tamamıyla kendi millî çıkar ve varlığını düşünerek ve bu çıkarları korumak amacıyla tamamıyla serbest karar alabilecek durumda değildirler.

Türkiye ve Arap ülkeleri ihtiyaçları olan ana savunma silahlarını, mesela uçak, tank, elektronik cihazları ve yazılımları büyük devletlerin birinden almak zorunda kalmışlardır. Askeri bakımdan bu bağlılık devam ettiği sürece Türkiye'nin ve Arapların serbest karar almak imkânları çok kısıtlı kalmaya mahkûmdur. Türkiye ve Arap ülkeleri, ancak sıkı bir işbirliği sayesinde tam manasıyla serbest karar alma durumuna girebilirler. Bu işbirliğini sağlayacak maddi şartlar halen mevcuttur.

Türkiye ve Arap ülkelerinin hemen hemen hepsi, nispeten iyi yetişmiş, dünya durumunu iyi bilen aydınlara sahiptirler. Birbirlerine karşılıklı yardım edebilecek şekilde akademik, ekonomik, sanayi, idarî ve askerî alanlarda yetişmiş uzmanları vardır. Bütün bu imkânların gerçekleşmesi için Türklerin ve Arapların her şeyden evvel birbirlerine itibar etmeleri ve saygı göstermeleri ve işbirliğine inanmaları gerekmektedir. Saygı ve güvencenin elde edilmesi ise dargınlıkların unutulmasına ve şüphelerin ortadan kalkmasına, karşılıklı küçümsemelerin ve suçlamaların sona ermesine bağlıdır. Bunların yerini tarihte olduğu gibi karşılıklı sevgi ve saygı almalıdır. Okul kitaplarına girmiş ve genç kuşaklara aşılana yanlış, yersiz ve Avrupalılarca kendi çıkarlarına hizmet eden, kasıtlı olarak öne sürülmüş tarih bilgilerinin yerini gerçekleri ifade eden bilgiler ve doğru tarih almalıdır.

Eğer gerçekten Ortadoğu'da Türk-Arap işbirliği gerçekleşecek ve kendisinden bekleneni verecekse her şeyden evvel yapılacak iş bu işbirliğinin şimdiye kadar gerçekleşmesini engelleyen sebepleri iyi tespit etmek ve bellemek gerekmektedir. İşaret etmek gerekir ki Türk-Arap ilişkilerinin şimdiye kadar arzu edilir şekilde gelişmemesinin ana sebebi, Batılı gözümüle bakış ve Oryantalist propagandanın bir sonucu olarak karmaşık bir kültür ve eğitim anlayışı ve temelsiz tarih bilgisi olmuştur. Bütün bunların telâfisi ve yeni bir hamle için ise Ortadoğu ekseninde bir Türk-Arap araştırma, geliştirme, strateji ve işbirliği komisyon, enstitüsü ve kuruluşlarının yaygınlaştırılması, desteklenmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu, barış adına Batılı devletlerin de faydasına görülmektedir.

2. Sonuç

Batı-Arap-Türk üçgeninde ele alınan söz konusu düşünce ve hareketlerin tarihi sürecinde, Batının Osmanlı toplumunu içten çözmek ve ayırmak için telkin ettiği milliyetçilik ve ayrılıkçı fikirlerin, önce Hıristiyan topluluklar üzerinde etkisini gösterdiği görülmektedir. Batılı devletler Osmanlı toplumunun çözülmesi, devletten ayrılması ve parçalanması sürecinde milliyetçilik ve özgürlük fikirlerini iyi kullanmasını iyi becerdiği anlaşılmaktadır. Arap milliyetçiliği fikrine de Ortadoğu bölgesinde öncelikle Batı ile işbirliği içine giren Hıristiyan Araplar öncülük ettiği ve geleceği belirsiz bu süreç içinde Arap milliyetçiliği ile Arap ayrılıkçı fikirleri beraber geliştiği önümüze çıkmaktadır.

Ne var ki Batılı devletlerin bağımsızlık ve özerk devlet sahibi olma vaatleri doğrultusunda gelişen bu kontrolsüz fikirler, bu düşünde ve heyecanla Osmanlı idaresine karşı ayrılıkçı mücadele yaparken Dünya Savaşı sonrası Batı nüfuzu ve manda idaresi altına düşen Arap dünyasını, karmaşık, belirsiz, çile ve acılarla dolu bir geleceğe sürüklediği acı bir gerçektir.

Bu tarihi tecrübe ve acı gerçeklerin ortaya çıkmasıyla, manda devrinde Arap milliyetçiliği, Arap Birliği ve bağımsızlık, hem şaşkın Arap siyasilerin ve hem de muhafazakâr muhalefetin müşterek ideolojisi oldu.

II. Dünya Harbi'nden sonra Arap kimliği ve ideolojisi antiemperyalizm, İsrail'e karşı mücadele, siyasi rejimlerin oluşturulması ve hükümete hâkim olma gibi hedeflerin temelini oluşturdu.

1950'lerden 1970'lere kadar devlete hâkimiyet, sosyalist ve sosyoekonomik atılım iki önemli mücadele unsuru olarak ön plana çıktı.

Arapların 1967'deki İsrail yenilgisi, 1970'lerdeki petrol zenginliği, Arap Birliğinin terk edilerek, devlet rejimlerini güçlendirme şeklinde gelişti. Milli unsurlar ön planda tutularak laik devlet fikri savunuldu. Bununla beraber, Arap dünyasında İslami yaşayış ve düşünce, önemli rol oynamaya devam etti.

Arap milliyetçiliği ve Müslümanlık, Filistinlilerin Siyonizm ve İsrail'e karşı müca-

delesinde de önemli rol oynadı. Laik ideolojilere, adaletsizliğe ve kültürel bozulmaya karşı gösterilen tepki, kurtuluş, yükseliş ve başarı için İslam'a yeniden sarılış şekline ortaya çıktı.

Laik Arap kavmiyetçiliği ve bölgedeki mevcut yapılanmalar ile İslam'a yeniden sarılış arasında bir çekişme ve hâkimiyet mücadelesi olarak devam etti.

Hıristiyan Arapların milliyetçilik ve ayrımcılık hareketleriyle başlayan buhranlı gelişmeler bir sürü yanlışlarla ve acılarla neticelendi ve yakın geçmiş sorgulanmaya başlandı. Bu sorgulanmada Türk-Arap ilişkileri ve geleceği yeniden masaya yatırılarak tartışmaya açıldı.

Bugün merkezi Ortadoğu Arap dünyasında, Osmanlıda olduğu gibi, yeniden Türkiye'nin öncülük ve adil idaresi gerekliliği fikri ve anlayışının bölgeye hâkim olmaya başlaması, yakın geçmişin Araplara kazandırdığı acı tecrübe ve Türklere karşı minnettarlığın ve mahcubiyetin bir ifadesi olarak seslendirilmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun, Nr. 21148-A, 21153-C.

Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi, C. 2, İstanbul 1290.

Akgündüz, Ahmet, Belgeler Gerçekleri Konuşuyor-3, İstanbul 1990.

Albert, Hourani, The Arab World, London 1947.

Armaoğlu, Fahir H., Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara, Ankara Üniv. Siy. Bil. Fak. Yay., 1964.

Beer, Max, Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi, Terc.: Zühtü Uray, C. I, İstanbul, Kitapçılık Ticaret Limitet Şirketi Yay., 1965.

Bıyıklı, Mustafa, "Şam Vak'ası(1831) ve Sonuçları", Türkler, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.730-740.

Bıyıklı, Mustafa, Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları -İki Dünya Savaşı Arası-, 3. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara, 2011.

Commins, David Dean, Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri(Terc.Selahaddin Ayaz),İstanbul 1993.

Dallot, Louis, Siyasi Tarih (Terc. Oktay Akbal), İstanbul 1966.

Dökmeciyan, R.Hrair, Arap Dünyasında Köktencilik(Terc.Muhammed Karahanoğlu), İstanbul 1992.

Dursun, Davut, "Osmanlı Toplum Yapısına Genel Bir Bakış", İlim ve Sanat, 22, Kasım-Aralık 1988, s.42-48.

Dursun, Davut, "Tarihten XX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Beyrut", Tarih ve Toplum, 13, (78), Haziran 1990, s. 49-56.

Eraslan, Cezmi, "Marksizm veya Panslavizm-Temmuz 1918 Sivil Savaşının Başlangıcında Milliyetçi Tatar Komünistleri ve Rus Bolşevikleri", Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 14, İstanbul 1994, s.147-160.

Eraslan, Cezmi, II.Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992.

Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul 1990.

Ferruh, Ömer-Halidi, Mustafa, İslam Ülkelelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm (Terc. Osman Şekerci), İstanbul 1968.

Fromkin, David, Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922(Terc.Mehmet Harmancı), İstanbul 1993.

Gönlübol, Mehmet, Uluslararası Politika, Ankara, 1978.

Huart, Clement, Arap ve İslam Edebiyatı (Terc.Cemal Sezgin), Ankara, (tarihsiz).

- Hülagü, Metin, Pan-İslamist Faaliyetler, İstanbul 1994.
- İnalçık, Halil, "Tarihi Perspektif İçinde Arap-Türk İlişkileri" (Terc.Oktay Özel), 19 Mayıs Ün. Eğt. Fak. Dergisi, S. 3, Samsun, Aralık-1988.
- İnayet, Hamid, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri (Terc.Hicabi Kırlangıç), İstanbul 1991.
- Jacqueline Beaujeu-Garnier, Ortadoğu Ekonomisi(Terc.Ahmet Angın), İstanbul 1967.
- K.Krüger, Kemalist Türkiye ve Ortadoğu(Terc.Nihal Önel), 1981.
- Kirk, G.E., Middle East, London 1955.
- Kodaman, Bayram, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları(1838-1914), Milli Kültür, Ankara Haziran-1980.
- Kuran, Ahmet Bedevi, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1959.
- Kurşun, Zekeriya, "Osmanlı'ya Karşı Arap-İngiliz Tezgâhı", Tarih ve Medeniyet, S.30, Ağustos-Eylül 1996, s.46-50.
- Kurşun, Zekeriya, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Doğuşu, Ankara, T.T.K. Yay., 1998.
- Kurşun, Zekeriya, Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri, İstanbul 1992.
- Mansfield, Peter, Mısır İhtilali ve Nasır(Terc. Ergün Tuncalı), İstanbul 1967.
- Palmer, Alan, Osmanlı İmparatorluğu Son Üçyüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi (Terc.Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul, Ekonomik Yayınlar, 1993.
- Samizade Süreyya, "Suriye Ahvali Hakkında" Teâruf-i Müslimîn, C. 2, Sayı. 27, İstanbul 1328.
- Sonyel, R. Salahi, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", Belleten, C.XLIX, Sayı:195, Ankara 1985.
- Tuğ, Salih, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar), İstanbul 1969.
- Tunaya, Tanık Zafer, Siyasî Kurumlar ve Anayasa Hukuku, 4. Bsk., İstanbul, İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yay., 1980.
- Türk Arap İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri,15-18 Kasım 1993, Beyrut-Lübnan, Timaş Yayınları, İstanbul, 1994.